

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
Akad. Z.M.BÜNYADOV adına ŞƏRQŞÜNASLIQ İNSTİTUTU

Əlyazması hüququnda

EBRAHİM QASEM OĞLU QASEMİ

**MƏŞRUTƏ DÖVRÜ İRAN SATİRİK MƏTBUATININ
İNKİŞAFINDA C.MƏMMƏDQULUZADƏ VƏ
M.Ə.SABİRİN ROLU**

5718.01 – Dünya ədəbiyyatı

5716.01 – Azərbaycan ədəbiyyatı

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq
üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

BAKİ – 2015

İş Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası akademik Ziya Bünyadov adına Şərqsünaqlıq İnstitutunun "İran filologiyası" şöbəsində yerinə yetirilmişdir

Elmi rəhbər:

Gövhər Baxşəli qızı Baxşəliyeva
filologiya üzrə elmlər doktoru,
professor

Rəsmi opponətlər:

İsa Əkbər oğlu Həbibbəyli
akademik

Bilqəyis Baxşəli qızı Quliyeva
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Aparıcı təşkilat:

AMEA M.Füzuli adına
Əlyazmalar İnstitutu, "Farsdilli
əlyazmaların tədqiqi" şöbəsi

Müdafiə "**16**" **sentyabr 2015**-ci il tarixdə saat **12-00**-də Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası akademik Ziya Bünyadov adına Şərqsünaqlıq İnstitutunun nəzdində fəaliyyət göstərən **FD01.151** Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ 1143, Bakı, H.Cavid prospekti –115, Akademiya şəhərciyi, Əsas korpus, 7-ci mərtəbə.

Dissertasiya ilə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Mərkəzi Elmi Kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Avtoreferat "**02**" **iyun 2015**-ci il tarixdə göndərilmişdir.

Dissertasiya Şurasının
elmi katibi, filologiya
üzrə fəlsəfə doktoru:

Zenfira Ədhəm qızı Şıxəlibəyli

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Bu gün ədəbiyyatın “Müqayisəli ədəbiyyat” qolu elmi-ədəbi tədqiqatlar içində özünəməxsus bir mövqeyə malikdir. Qloballaşma, xalqların və mədəniyyətlərin inteqrasiyasının sürətli bir şəkildə inkişaf etdiyi dövrdə milli ədəbiyyatın əsl mahiyyətini dərk etmək üçün başqa xalqların, o cümlədən qonşu ölkələrin ədəbiyyatını araşdırmaq zərurəti ədəbiyyatşünasların borcudur.

XIX əsrin əvvəllərində baş vermiş İran-Rusiya müharibələri və İranın ağır məğlubiyyəti nəticəsində meydana çıxan yeni fikirlər və o günə qədər nümunəsi görünməyən məsələlər, müasir İran tarixinin ən önəmli hadisələrindən sayılır. 12 oktyabr 1813-cü ildə “Gülüstən” müqaviləsi ilə bünövrəsi qoyulan bu yeni mərhələ İran və Azərbaycan xalqının taleyində və müxtəlif sahələrdə, çoxtərəfli əməkdaşlıqda, eyni zamanda ədəbi və mədəni əlaqələrdə özünü büruzə vermişdir. Azərbaycanın Rusiya tərkibinə daxil olsa da, bu ölkənin mədəni həyatının müxtəlif sahələrində bir sıra yeniliklər və böyük dəyişikliklər yaşam yüksəlişinə əngəl olmamışdır. İrəliyə doğru gedən bu proses sırasında M.F.Axundzadənin ideoloqu olduğu realist-maarifçi ədəbiyyatın inkişafını, yeni tipli məktəblərin, teatrın və milli mətbuatın yaranmasını, xüsusilə qeyd etmək lazımdır.

Təbii ki, bir ölkə olaraq İranın da mədəni həyatında zəmanəyə uyğun olan bir sıra yeniləşmələr baş vermişdir. İranda ilk çapxanaların yaranmasını və kitab çapını, əlifbanı yeni üsulla, səs üsulu ilə tədris edən məktəblərin açılmasını, realist ədəbiyyatın və tərcümənin inkişafını, müxtəlif təmayüllü mətbuat orqanlarının fəaliyyətə başlamalarını bu yeniliklər sırasında qeyd etmək olar.

XIX əsrin ikinci yarısından etibarən Avropa və Rusiyanın ictimai, siyasi, ədəbi və mədəni həyatına geniş təsir edən mətbuat orqanları müsəlman ölkələrində, xüsusilə Azərbaycanda və İranda öz rolunu əhəmiyyətli dərəcədə göstərməyə başladı. Nəticədə, Azərbaycanda “Əkinçi”(Bakı,1875-1877), “Ziya” və “Ziyayi-Qafqaziyyə” (Tibilis, 1879-884), “Şərqi-rus”(Tibilis,1903-1905), “Molla Nəsrəddin”(Tibilis-Təbriz-Bakı,1906-1931), “Füyuzat”(Bakı, 1906-1907) və mühacir ömrü yaşamağa məcbur olan İran maarifçilərinin öz ölkələrindən kənarında nəşr etdirdikləri “Əxtər” (İstanbul, 1875-1895), “Qanun”(London, 1890-1893), “Həblülmətin”(Kəlküttə, 1893-1930) və İranda nəşr olunan “Azərbaycan”(Təbriz,1906-1907), “Nəsimi-şimal”(Rəşt,1907-1911),

“Suri-İsrafil” (Tehran, 1907-1908) və s. mətbuat orqanları təsis edilərək təkcə İran və Azərbaycanda deyil, bir sıra Şərqi ölkələrində də yeni tipli peşəkar mətbuatın yaranmasında əvəzsiz rol oynadı.

İctimai-siyasi hərəkətlərin və birinci rus inqilabının təsiri altında Rusiyada yaranan nisbi azadlıq bir sıra satirik mətbuat orqanlarının yaranmasına səbəb olmuşdur. Bunların ən gözəl nümunəsi, dövrünün aynası hesab olunan “Molla Nəsrəddin” satirik jurnalı idi. Bu jurnalın təsir dairəsi bütün Yaxın Şərqi əhatə etmişdi. Çünki “Mollanəsrəddinçilər” təkcə Azərbaycan xalqının həyatında olan qüsurları deyil, bütün Şərqi mədəni inkişafdən saxlayan eybəcərlikləri, cəhələri tənqid hədəfinə çevirirdi. “Molla Nəsrəddin”i təbiət özü yaratdı, zamanə özü yaratdı»¹ deyən jurnalın yaranma səbəbindən bəhs edən maarifpərvər ziyalı, görkəmli ədib C.Məmmədquluzadənin redaktoru olduğu bu jurnal, bütün müsəlman aləminin əsas problemlərini diqqətlə təhlil edir, eyni zamanda İran adı ilə tanınan məmləkətə və onun milli məsələlərinə müstəsna yer ayırırdı. C.Məmmədquluzadə və M.Ə.Sabir satirasının şöhrəti sərhədləri aşmış Orta Asiya, Türkiyə, İran, Hindistan və ərəb ölkələrinə qədər gedib çıxmış, xüsusilə İran ziyalılarına satiranın mahiyyət və anlamını açmışdır. Məhz bu jurnalın təsiri ilə Türkmənistanda “Toxmaq”, Özbəkistanda “Muştum” jurnalları, İranda isə fars və Azərbaycan dillərində nəşr olunan satirik mətbuat orqanları yarandı. Eyni zamanda C.Məmmədquluzadə irsi və M.Ə.Sabir satirasının təsiri ilə İranda tənqidi realizm və bu realizmin qaydalarını özündə ehtiva edən yeni ruhlu satirik ədəbiyyat formalaşdı. Bu məsələyə müxtəlif tədqiqatlarda bu və ya digər dərəcədə münasibət bildirilsə də, çox az sayda əsərləri istisna etməklə problem indiyə kimi müstəqil tədqiqat obyektinə kimi seçilməmiş, elmi müstəvidə kompleks həllini tapmamışdır. Hazırkı dissertasiyada bu problem geniş və əsaslandırılmış şəkildə tədqiq olunur. Mövzunun aktuallığı da, məhz yuxarıda qeyd etdiklərimizlə bağlıdır.

Tədqiqatın obyektini. Dissertasiyanın tədqiqat obyektini XX əsr Azərbaycan satirik ədəbiyyatı, yazıçı, dramaturq, ictimai xadim, maarifpərvər ziyalı C.Məmmədquluzadə, böyük satirik şair M.Ə.Sabir yaradıcılığı, “Molla Nəsrəddin” jurnalının İran ədəbiyyatına təsiri, Məşrutə dövründə İranda ədəbi mühit, fars

---

¹Məmmədquluzadə Cəlil. Əsərləri. III cild. Bakı: Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1967, s. 678

ədəbiyyatında satiranın mövqeyi, “Suri-İsrafil”, “Azərbaycan”, “Nəsimi-şimal” kimi mətbuat orqanlarında dərc olunan tənqidi əsərlər, Əşrəfəddin Gilani, M.M.Şəbüstəri və s. bu kimi sənətkarların ədəbi irsi və Məşrutə dövrü İran satirik mətbuatı təşkil edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın başlıca məqsədi XX əsrdə İran ədəbiyyatında və jurnalistikasında satiranın inkişafı problemlərini, C.Məmmədquluzadə və M.Ə.Sabir yaradıcılığının, xüsusilə “Molla Nəsrəddin” jurnalının İran ədəbi-bədii mühitinə təsirini sistemli şəkildə araşdırmaqdır.

Mövzunun işlənmə dərəcəsi. İstər Azərbaycanda, istərsə də İranda müasir fars satirası haqda yazılan əsərlərdə C. Məmmədquluzadə və M.Ə.Sabir irsinin, onların satirik üslubunun İran ədəbiyyatına və satirik mətbuat orqanlarına təsiri, iranlı müəlliflərin bu iki dahi Azərbaycan mütəfəkkirindən bəhrələnmələri haqqında əsərlər yazılıb fərqli fikirlər söylənilsə də¹, bu problem günümüzdə qədər layiqli şəkildə müstəqil tədqiqat predmeti kimi seçilməmişdir.

Azərbaycanda Mirzə Cəlil, M.Ə.Sabir və “Molla Nəsrəddin” məcmuəsi haqqında çap olunan əsərlərin əksəriyyətində onların İran ədəbiyyatına təsirindən bəhs olunmuşdur. Mir Cəlalin “Azərbaycanda ədəbi məktəblər”, Abbas Zamanovun “Əməl dostları”, Cəfər Xəndanın “Sabir yaradıcılığının sənətkarlıq xüsusiyyətləri”, Əziz Mirəhmədovun “Azərbaycan Molla Nəsrəddini”, İsa Həbibbəylinin “C.Məmmədquluzadə mühiti və müasirləri”, Xeyrulla Məmmədovun “Əkinçi”dən “Molla Nəsrəddin”ə qədər”, Məmməd Məmmədovun “Sabir və mətbuat”, Firidun Hüseynovun “Molla Nəsrəddin və Molla Nəsrəddinçilər”, Tərlan Novruzovun “Sabir ədəbi məktəbi”, Nazim Axundovun “Azərbaycan satira jurnalları”, Turan Həsənzadənin “C.Məmmədquluzadənin Cənub səfəri” və s. onlarca digər tədqiqatlar mövzunun öyrənilməsində mühüm elmi əsərlərdir. Paralel olaraq İranda nəşr olunan tədqiqatlarda ədəbiyyatşünaslar, Məşrutə dövrü ədəbiyyatından, satirik nəsrin və poeziyanın təşəkkülü və inkişafından bəhs edərkən müasir dövrdə İran ədəbiyyatının

---

¹Mirəhmədov Əziz. Azərbaycan Molla Nəsrəddini. Bakı: Yazıçı, 1980\\ Axundov Nazim. Azərbaycan təniz ruznamələri (köçürən: Ğ.R.Sepehri). Tehran: Fərzanə, 1368şəmsi il(1980 m)\\ Həsənzadə Turan. C.Məmmədquluzadənin Cənub səfəri. Bakı: Elm, 1991\\ Ariyənpur Yəhya. Səbadan Nimaya qədər. Tehran: Zəvvar, 1372 Şəmsi və s.

Azərbaycan satira məktəbinin təsiri altında olduğunu dönə-dönə vurğulamışlar. Bu araşdırmalar arasında Yəhya Ariyanpurun “Səbadan Nimaya qədər”, Firidun Adəmiyyətin “Məşrutə hərəkatı dövründə İranda ictimai demokratik fikir”, Həsən Cavadinin “Satira janrının fars ədəbiyyatı tarixindəki mövqeyi”, Səməd Sərdariniyanın “Molla Nəsrəddin Təbrizdə” və s. bu kimi əsərlərin adları xüsusi qeyd olunmalıdır.

AMEA Ak.Z.M.Bünyadov adına Şərqsünaslıq institutunun dissertantı olmuş Mehdi Buşehrinin filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün müdafiə etdiyi “XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbiyyatının İran ədəbiyyatına təsiri” adlı dissertasiyası¹ bu istiqamətdə say etibarilə az olan araşdırmalardan olsa da, bir sıra mühüm məsələlər elmi baxışdan kənar qalmışdır. O cümlədən, bu dövr İran satiraçılarının ən görkəmli simaları sayılan M.Ə.Dehxuda və S.Ə.Hüseyninin yaradıcılığı və onların C.Məmmədquluzadə və M.Ə.Sabirdən aldığı təsir, yetərli və geniş surətdə tədqiq olunmamışdır. Qısa qeyd etdiklərimizdən çıxış edərək söyləyə bilərik ki hələ də bu sahədə aparılması zəruri olan digər tədqiqata ehtiyac vardır.

Tədqiqatın nəzəri-metodoloji əsası. Dissertasiyada tarixi-müqayisəli metoddan istifadə olunmuş, tədqiqatın obyektini kimi seçilən ədəbi-bədii nümunələr və onlara həsr edilmiş araşdırmaların meydana çıxdığı tarixi şərait, ictimai-siyasi vəziyyətlər nəzərə alınmışdır. İşin mahiyyəti müqayisəli təhlil və tədqiq tələb etdiyindən əsər boyu sistemli müqayisələrdən də istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Tədqiqat işi C.Məmmədquluzadə və M.Ə.Sabir irsinin Məşrutə dövründə İran satirik mətbuatına təsiri problemlərinə həsr olunan sistemli əsər olduğundan, burada indiyə qədər araşdırılmamış bir sıra problemlər, o cümlədən mövzu predmeti olan əsrdə İranda satirik mətbuat orqanları, İran və Azərbaycan satirasının Məşrutə dövründəki ortaq məsələləri, C.Məmmədquluzadə ilə M.Ə.Sabirin İran satirik mətbuatına təsiri məsələləri ətraflı şəkildə araşdırılmışdır. Bu əsərdə ilk dəfə olaraq nüsxələri çox az kitabxanalarda tapılan Məşrutə dövrünün üç mühüm satirik mətbuat orqanları, belə ki, “Suri-İsrafil”, “Azərbaycan” və

---

¹Buşehri Mehdi. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbiyyatının İran ədəbiyyatına təsiri(Namizədlik Dissertasiyası).Bakı: AMEA Şərqsünaslıq İnstitutu. 2013.

“Nəsimi-şimal”ın çox sayları geniş axtarışlar sayəsində əldə edilmiş və araşdırma obyektinə çevrilərək konkret nəticələrə gəlinmişdir.

Tədqiqatın elmi-praktik əhəmiyyəti. Dissertasiyanın elmi-praktik əhəmiyyətini Azərbaycan və İran satirik ədəbiyyatının əlaqəli şəkildə araşdırılmasında axtarmaq lazımdır. Bu tədqiqat işinin qeyd olunmuş sahədəki əhəmiyyətinə görə, həm Azərbaycanda, həm də İranda satirik mətbuat orqanları və mətbuatı öyrənənlər bu dissertasiyadan bəhrələnmək imkanı qazanacaqlar.

Bundan əlavə, dissertasiya həm Azərbaycanın, həm İranın XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəlindəki ədəbiyyatının real vəziyyətini göstərən bir tədqiqat kimi araşdırıcılar, doktorant və dissertantlar, ali məktəb tələbələri üçün də gərəkli bir mənbə roluna malikdir.

Tədqiqatın aprobasiyası. Tədqiqat AMEA Akad. Z. Bünyadov adına Şərqsünəslıq İnstitutunun “İran filologiyası” şöbəsində yerinə yetirilmişdir. Tədqiqatın əsas müddəaları müəllifin Azərbaycan və İranın nüfuzlu məcmuələrdə dərc olunmuş məqalələrində və elmi konfranslarda etdiyi məruzələrdə əksini tapmışdır.

Tədqiqatın quruluşu. Dissertasiya, giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın girişində işin ümumi səciyyəsi müvafiq formaya uyğun şərh edilir. **“İranda mətbuatın yaranması və Məşrutə dövrü satirik mətbuatı”** adlı üç yarımbaşlıqdan ibarət olan birinci fəslin ilk **“Mətbuatın yarandığı dövrdə İranın mədəni-ədəbi mühiti”** adlanan bölməsində, XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində İrandakı ictimai-siyasi və ədəbi-mədəni mühit barədə ümumiləşdirmələr aparılır. Qeyd olunur ki, tarix boyu dünyanın ən nüfuzlu və qüdrətli ölkələri sırasında yer alan, fəthlərə nail olan İran dövləti, XV əsrdən etibarən müxtəlif səbəblərdən bəşər sivilizasiyasından geri qalmış, nəinki tarixi nüfuzunu itirmiş, hətta istismarçı dövlətlərin törətdiyi fitnələr, qurduğu oyunlar və mərkəzi hökumətin bacarıqsızlığı nəticəsində çoxlu qurbanlar vermişdir.

XVIII əsrin son illərinə qədər tarixinin ən çətin çağlarını yaşayan İran, nəhayət, onu birləşdirib, məmləkətdə vahid bir hökumət quran Ağa Məhəmməd xanın 1782-ci ilin mart ayında Sari şəhərində tac qoyub, Qacarlar sülaləsinin yaranmasından sonra müsbət nəticələr əldə edə bilmişdir.

Həmin dövrdən başlayaraq 150 ilə yaxın Qacarlar səltənəti dövründə ölkə çoxlu siyasi və ictimai hadisələr yaşamışdır. Rusiya

imperiyasının İran torpaqlarına göz dikməsi, Fətəli şahın ölkəni bacarıqla idarə edə bilməməsi, İranın nüfuzunun beynəlxalq aləmdə tənəzzülə uğraması, nəhayət, XIX əsrin əvvəllərində İranın rüsvayçı məğlubiyyəti ilə nəticələnən Rus-İran müharibələri, İran adlı qədim bir məmləkətin bölünməsinə səbəb olmuşdur. Bu isə o demək idi ki, özünü sərvətli, qüdrətli və yeni hərbi silahlara malik quldur və istismarçı dövlətlər qarşısında aciz görünən Qacar şahları, millətin mənafeyinə zidd müxtəlif müqavilələrə imza atmaqla İranın o günkü tənəzzül prosesini daha çox sürətləndirdi.

Görkəmli tədqiqatçı Seyyid Əhməd Kəsrəvi sözügedən zəmanəni belə təsvir edir: «Qacarlar dövründə İran inanılmaz dərəcədə zəifləmiş, keçmişdəki şöhrət və mövqeyini əldən vermişdir. Bunun səbəbi də, hər şeydən əvvəl, ondan ibarət idi ki, dünya dəyişmişdi, amma İran hələ də köhnə vəziyyətdə qalmışdı».¹

İranın zavallı xalqı şahzadələr və ağaların ayağı altında tapdalanırkən “Zillullah” (Allahın kölgəsi) mütləq bir hökmdarlıq sistemiylə onların taleyini istədiyi kimi yazırdı. Siyasi və ictimai sıxıntılar, dünyanın inkişafından geri qalan əhalini sistemin yaratdığı sıxıntılarla üzbəüz qoydu. Qacarlar dövrü siyasi sahələrdə olduğu kimi, ümumi məişət və sosial yaşam baxımından da İranın tarixində dəhşətli səhifələrdən sayılır. Ölkə elə bir hala salınmışdır ki, aclıq və müxtəlif xəstəliklər nəticəsində əhalinin sayı gündən-günə azalırdı. Mənbələr təkcə “vəba” xəstəliyinin aldığı canların sayının bəzən gündə 1500 adama çatmasını qeyd etmişlər.

XIX əsrin əvvəllərindən inkişaf etməyə başlayan İran-Avropa siyasi, iqtisadi, mədəni əlaqələri və gündən-günə genişlənən bu hərtərəfli münasibətlər nəticəsində, İranda ictimai sahədə də yeni və böyük dəyişikliklər yaranmağa başlamışdı. Maarifçilik yönündə reallaşan ən mühüm hadisələrdən biri yeni məktəblərin açılması idi.

Ədəbiyyat xalqın ağır günlərindən qurtuluşa, mənəvi acıların azalmasına yardım edən böyük bir vasitə hesab olunsay da dövrün tələblərinə cavab vermirdi. Məliküşşüəra Bahar bu məsələyə belə işarə edir:

فکرها سست و تخیلها عجیب
شعر پر مضمون ولی نادلفریب،
وز فصاحت بی نصیب²

¹ کسروی احمد. تاریخ مشروطه ایران. تهران: نگاه، 1384، ص 15

² آریں پور یحیی. از صبا تا نیما (2 جلد). جلد اول. تهران: زوار، 1372، ص 8-9

Fikirilər süst və xəyallar qərib [dir]
Şeir məzmunlu, ammaürəyə yatmayan [dır]
Və fəsahtədən nəsihsiz [dir] .

Ədəbi “Qayıdış məktəbi” Qacar dövrünün yetirdiyi məhsuldur. Bu məktəbin fars ədəbiyyatına nə dərəcədə yararlı olması haqda yüzlərcə kitab və məqalə yazılmışdır. Bəziləri onları öz seçdikləri ədəbi istiqamətdə yararsız görərək, günahsız olduğunu xatırlayırdılar. Çoxları isə onların işlərini, sadəcə təkrarçılıq kimi qiymətləndirmişlər.

Yaranan oyanış fikri və Məşrutə hərəkəti bir çox sahələrdə olduğu kimi, bədii sözü, xüsusilə şeiri də ictimai və siyasi fəaliyyətlərin mərkəzinə çəkir və bu sonsuz potensialdan istifadə etmək zərurəti meydana çıxırdı.

Eyni zamanda İran daxilində yaşayan azərbaycanlı ziyalıların layiqli xidmətini, dəyərli fəaliyyətlərini qeyd etmək lazımdır. Hacı Rza Sərraf(1854-1907), Mir Əbdülhüseyn Xazin(1873-1918), Bayraməli Abbaszadə(1859-1926), Səid Səlməsi və digərləri bu dövrdə yaşayıb-yaradan İran azərbaycanlılarından hesab olunurlar.

Bədii ədəbiyyatın nəsr qolu isə Avropa ədəbiyyatının təsiri ilə yaranan roman janrında XIX əsrin ikinci yarısına qədər İran ədəbiyyatında heç bir əsər yaranmamışdır. İran ədəbiyyatında ilk romanın yaranması məhz tarixin bu mərhələsinə, XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərinə aiddir. Fars ədəbiyyatı tarixi haqda yazılan bütün mənbələrin qeyd etdiyi kimi, bu sahədə ilk əsərlər, əlbəttə Əbdürrəhim Talibov Təbrizi və Zeynalabidin Marağalıya aiddir.

Məşrutə dövrünün ədəbiyyatı istər məzmun-forma, istərsə də ideya-sənətkarlıq cəhətdən əvvəlki ənənəvi ədəbiyyatdan fərqlənmişdir. Daha çox dilinin sadəliyi və forma müxtəlifliyi ilə seçilən bu ədəbiyyat birbaşa, bəzən də sətiraltı mənalara azadlıq, bərabərlik, ümumiyyətlə Məşrutə ideyalarına xidmət etmiş, özündən sonra İranda yaranan mütərəqqi ədəbiyyatın formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynamışdır.

I fəslin ikinci **“İranda mətbuatın yaranması və onun Məşrutə hərəkətinə təsiri”** yarımbaşlığında demokratiyanın IV dərəcəsi sayılan İranda mətbuatın yaranma səbəbləri və onun Məşrutə hərəkəti prosesində hansı dərəcədə rol oynaması barədə mülahizələr irəli sürülür, bu haqda məlumatlar ümumiləşdirilmişdir.

Müsəlman Şərqi ölkələrinin çoxunda olduğu kimi, mətbuatın İranda da maraqlı bir tarixi vardır. Nəsrəddin şahın dövrü, təkcə Qacarlar sülaləsi dövründə deyil, həm də İran tarixində böyük bir dönüş nöqtəsi kimi qəbul olunur. Ölkə məktəblərində yeni, dünyəvi elmlərin öyrənilməsi, ali məktəblərin yaranması, tələbələrin Qərbi Avropa ölkələrinə göndərilməsi, yeni tipli çapxanaların ölkəyə gətirilib quraşdırılması və icadı, bunların ardından da mətbuatın ölkə həyatına daxil olması, həmin mühim məsələlərdəndir.

Farsdilli əsərlərdə ilk dəfə olaraq “Hindistan”da çap olunan iki kitabda jurnalistika və onun xüsusiyyətləri barədə danışılmışdır.

Adı İran jurnalistikasının tarixində qeyd olunan Mirzə Saleh Şirazi 1815-ci ildə təhsil üçün Avropaya göndərilən ikinci tələbə dəstəsinin beş nəfərindən biri idi. O nəhayət, 1253-ci h. q il Məhərrəm ayının 25-də -Məhəmməd şahın taxta çıxmasının üçüncü ilində (1837) İranın ilk rəsmi qəzeti sayılan “Kağəzi-əxbar”(xəbərlər kağızı) adlı farsdilində mətbu orqanını çıxarmağa müvəffəq olur. Ayda bir dəfə nəşr olunan iki səhifəli bu qəzetdə, yalnız rəsmi xəbərlər dərc olunurdu.

İranda ikinci farsdilli mətbu orqanı sayılan “Vəqay-i İttifaqiyyə” (başvermiş hadisələr) adlı qəzetin birinci nömrəsi 1267-ci hicri il Rəbiul-əvvəl ayın 5-də çıxmışdır. (18 Dey ayı 1229 şəmsi il \\ 8 Yanvar 1851)

Nəsrəddin şah mətbuata ögey münasibət bəsləyərək qurduğu geniş təşkilat vasitəsilə ilk gündən onların fəaliyyətinə nəzarət edirdi. Bu səbəbdən ilk mətbuat orqanları yalnız rəsmi xəbərləri əks etdirir, ölkəni sarsıdan heç bir problemdən söz açmırdılar. Ona görə də, azadlıq uğrunda mübarizə aparan ziyalılar, vətəni tərk edib xarici ölkələrdə qəzetlər çıxarmağa məcbur olurlar.

Müzəffərəddin şah hökuməti dövründə (1896-1906) mətbuat orqanları daha cəsarətli fəaliyyətə başladılar. Bu dövrdə ictimai-siyasi təşkilatlar yaranaraq müxtəlif fikirlər mətbuat vasitəsilə millətə çatdırılırdı. Bütün təzyiqlər və hədələrə baxmayaraq mətbuat, Məşrutəni bir milli hərəkət halına gətirmiş və millətin ən önəmli tələbinə çevirmişdir.

Məşrutə hərəkəti ilə bu dövr mətbuatı arasında qarşılıqlı təsir məsələləri vacibdir. Belə ki mətbuat Məşrutə hərəkətinin genişlənməsi, ümumiləşməsində rol oynayırsa, Məşrutə hərəkətinin da mətbuatın xalq arasında sevilib, onların dilinə yaxınlaşmış və öz doğru yolunu tapmasında böyük təsiri olmuşdur. Fars ədəbiyyatı tarixində ilk dəfə olaraq sadəcə xalqın ümumişlək dilinə önəm verilir.

Məşrutə hərəkəti əsasən cəmiyyət içindən qaynaqlanıb, müxtəlif ictimai sahələrdə fundamental dəyişikliklər təqib etdiyinə görə, onun sadə və geniş qəbul olunan bir dili olmalı idi.

İki bölmədən ibarət olan **“Satira Məşrutə dövrü ədəbiyyatının ən mühüm ədəbi janrı kimi”** adlanan birinci fəslin üçüncü yarımbaşlığında, “Satira”nın Məşrutə dövrünə qədər keçirdiyi tarixdən bəhs olunaraq onun klassik fars ədəbiyyatındakı bəzi nümunələri göstərilir və Məşrutə çağında çox önəmli və üstün bir ədəbi janr kimi ortaya çıxması məsələsi araşdırılır.

“Oxford Advanced Learners Dictionary” (1996) lüğətində “Satira” kəlməsi “milləti və adətləri məsxərəyə qoymaq hünəri” şəklində verilmişdir. Ədəbiyyatda, satira, özəl bir şeir yaxud nəsr əsərinə deyilir ki, ictimai, siyasi, əxlaqi və hətta fikri eyibləri, güldürücü şəkildə göstərərək onları tənqid etməyə çalışır.

Klassik fars ədəbiyyatında satira yerinə, “Həcv” kəlməsindən istifadə olunmuşdur. Həcv, ictimai yaxud şəxsi bir islah niyyətində deyil, əksinə, daha çox rüsvay etmək məqsədilə yazılır. Müsəlman Şərqi ölkələri ədəbiyyatında, “həcv” kəlməsi ilə yanaşı, “həzl”, “mütayibə”, “lətifə” və “tənz” kimi terminlərdə işlənir. Bunların zahiri oxşarlıqlarına baxmayaraq, hər birinin özünəməxsus məna və çaları vardır. “Həzl”, əslində, boşu-boşuna danışmaq, zarafat mənasında işlənən ərəb sözüdür.

Klassik fars ədəbiyyatında, bu günkü “satira” məfhumunu tam anladan özəl bir istilah yoxdur. Bu yeni ədəbi forma və müasir fars ədəbiyyatında “tənz” ləfzi ilə ifadə olunan satira termini, Məşrutə dövrü və yeni ictimai – siyasi həyatın, ədəbiyyata göstərdiyi təsirin təbii nəticəsidir.

Bununla belə, klassik fars ədəbiyyatında, doğrudan “tənz”(satira) sayıla bilən müxtəlif nümunələrə rast gəlmək mümkündür. Bu arada əsl satira adı verilməyə layiq nümunələri, dünya şöhrətli Hafizin şeir dəftərində tapmaq olur. Əsas hünəri məsuliyyətini dini və ictimai riyakarlıqla mübarizəyə həsr edən müdrik şair, sözü gedən eybəcərliyi, dərin və mənalı formada tənqid edirdi:

حافظ می خور و رندی کن و خوش باش ولی
دام تزویر مکن چون دگران قرآن را¹

حافظ شمس الدین محمد. دیوان (به کوشش خلیل خطیب رهبر). چاپ هشتم. تهران: صفی¹ علیشاه، 1370، ص 14

Ey Hafız! Şərab iç, rindlik et və xoş ol, amma
Başqaları kimi, Quranı təzvir(ikiyüzlülük) tələsi etmə!

Satira özəlliklərinə malik olan klassik nümunələr içində, fars şeirinin, bəlkə də Şərq ədəbiyyatının, xarici millətlər arasında ən tanınmış siması hesab olunan Xəyyam Nişapurinin (XI-XII əsr) rübailəri də yer alır. O, dini inanclardan tutmuş ictimai kobudluqlara qarşı hər bir şeyi, misli görünməyən cəsarətlə tənqid hədəfinə çevirir.

XX əsrin ilk illərindən İran ədəbiyyatı daha çox siyasi və ictimai məzmunu ilə seçilən əsərlər hesabına zənginləşməyə başlamışdır. Bütün ictimai-siyasi hadisələrin yaranması və inkişafında rolunu oynayan ədəbiyyat İran xalqının həyatında da izlərini buraxmışdır. Belə ki, Məşrutə qiyamının yetişməsi və davamı istiqamətində ədəbiyyatın rolu böyük olmuşdur.

“Tənz”in (Satira) Məşrutə dövrü ədəbiyyatında yerindən, ictimai-siyasi satiranın o dövrdəki inkişafından bəhs edərkən bir məsələ xüsusilə diqqət çəkir. Tarixi faktlara əsasən qeyd etmək lazımdır ki, o dövr İran cəmiyyəti arasında istər sosial vəziyyət, istərsə fikir dünyası baxımından tənəzzül dövrüdür. Bir tərəfdə hakimiyyətə yaxın olan azsaylı dövlətçilər və digər tərəfdə aclıqdan, xəstəlikdən, işsizlikdən və ədalətsizlikdən fəlakət vəziyyətinə düşmüş kütlə! Həmin tənəzzül düşüncə və məənəviyyatda da aydın görünürdü.

Bu dövrdən etibarən satira, əxlaqi, dini və sair mövzularla yanaşı bəlkə də onlardan daha çox və ciddi, ictimai-siyasi məsələləri diqqət mərkəzinə gətirərək, yeni bir mərhələyə qədəm qoyur. İran ədəbiyyatının satira tarixində «Qızıl dövr» kimi hesab olunur.

“Məşrutə dövrünün tanınmış satira ustaları”adlanan birinci fəslin üçüncü yarımbaşlığının ilk bölməsində, Məşrutə dövrü satirik ədəbiyyatın məşhur ustaları təqdim olunaraq onların həyat və yaradıcılığından bəhs olunur.

Bu dövrün ən tanınmış satira ustalarından sayılan Seyyid Əşrəfəddin Hüseyni Gilani 1870-ci il (1287h.q.) Qəzvin şəhərində anadan olmuşdur.

Seyyid Əşrəfəddin Hüseyni Gilani Məşrutənin əsası qoyulduqdan sonra, (1324 h.q./1906) Rəşt şəhərində satirik və mənzum əsərlərdən ibarət “Nəsimi-şimal” qəzetini nəşr etdirməyə müvəffəq olmuşdur.

Ədib cəhaləti və geriliyin qurbanı olan ailələri cəhalət yuxusundan ayılmaq üçün “Nəsimi-şimal”ın müxtəlif nömrələrində

yazdığı şeir və məqalələrdən əlavə, Peyğəmbərimizin də qadınların təhsili barədə söylədiyi hikmətli fikirləri nümunə göstərirdi.

Görkəmli şair Şərq dünyasının bütün ziyalılarını düşündürən problemləri şeirə gətirir, ümdə diqqətini isə ictimai məsələlərə yönəldirdi. Tədqiqatçılar onun ictimai məzmunlu şeirlərinin sayının 696 olduğunu qeyd edirlər.¹

Əşrəfəddin İrən xalqlarının başlıca dərđini onların parça-parça olub birləşə bilməməsində görür və yazırdı:

داروی درد ایران امروزه اتفاق است²

Bu gün İrən dərđinin dərmanı bir olmaqdır.

O, qızların dərđ oxumasına dini qadağalar qoyan mollaları tənqid edərək qadınların hüquqlarını müdafiə edirdi. “Nəsimi-şimal”da dərc etdirdiyi şeirlərdə satiranın müxtəlif formalarından istifadə edərək sözünü ən kəskin şəkildə ifadə etməyə çalışırdı. O, əsərlərində dil sadəliyini daha çox qoruyur, şeirlərində ilk baxışda adi, əslində dərin mənalı kəlmələrə, atalar sözü və məsəllərə geniş yer verirdi. Bəzən “Mirzə Qəşəmşəm”, “Nəhəng Əli şah” və “Pələng Əli” kimi ikibaşlı komik məzmun daşıyan ifadələr yaradır, bəzən də sözünü tərs surətdə ifadə etməklə satirasının təsir gücünü artırır.

1257-ci şəmsi ilində (1878 m) Tehrən şəhərində dünyaya göz açmış Mirzə Ələkbər Dehxuda Məşrutə dövrünün digər tanınmış simasıdır. Doğma vətəni Qəzvinə sadə və saf ürəkli insanlara deyilən “Dexu” təxəllüsü ilə “Suri-İsrafil”də çıxış edən Mirzə Ələkbər, qəzetdə çap etdirdiyi kəskin tənqidi məqalələrlə cəhalət, istibdad və irtica əleyhinə barışmaz bir mübarizəyə başlayır, ona qarşı şiddətli təzyiqlər başlandığı zaman isə İrənı tərک edib İsveçrənin Yverdon şəhərində məskunlaşmağa məcbur olur. Orada Əbülhəsən xan Pirniyanın yardımı ilə qəzetin nəşrini davam etdirir, amma bu mərhələdə qəzet 3 nömrədən artıq çıxmır.³

“Suri-İsrafil” qəzeti öz həqiqi və ədəbi əhəmiyyətini kəskin və ciddi siyasi məqalələrə deyil, Dehxudanın “Dexu” imzası ilə yazdığı satirik “Çərənd-pərənd” adlı silsilə yazılara borclu idi.

Bir çox Azərbaycan ziyalıları kimi, gənclik çağında Təbrizdən Zaqaqazıyanın o günlərdəki mədəni mərkəzi olan Tiflis

1 وارسٲه فر افسانه ، عامری دلشاد، نادری افشار افسر. تصویر جامعه در اشعارسید اشرف الدین گیلانی// تهران: پژوهشنامه فرهنگ و ادب، پاییز و زمستان 1389.

2 نسیم شمال. شماره جمعه 10 جمادی الاول 1333.

3 آرین پور یحیی. از صبا تا نیما(2جلد). جلد دوم. چاپ پنجم. تهران: زوار، 1372، ص 94

şəhərinə muhacirət edən M.Ə.Talibov, sözügedən dövrün ən məşhur satira ustalarındandır. O, dövlətin bütün təbəqələrində çalışanların milli xəyanətini və bacarıqsızlığını kəskin şəkildə tənqid edərək İran xalqının qəflətdə qalmasına dərin təəssüf edirdi.

M.Ə.Talibovun ilk və ən populyar əsəri “Kitabi-Əhməd”dir. Bu əsər tərbiyəvi mövzudadır. Kitabda yazıçı öz oğlu Əhmədlə söhbətində övladına müxtəlif məsələlər barədə öyüd-nəsihət verir.

Hacı Zeynalabidin Marağalı, Məşrutə dövrünün digər önəmli yazıçısıdır ki satiradan faydalanaraq öz mütərəqqi ideyalarını yaymağa çalışırdı. O, davamlı şəkildə təhsil almasa da, mutaliə yolu ilə dərin savad əldə etmiş və mütərəqqi dünyagörüşə malik olmuşdur. Zeynalabdin İstanbulda yazdığı kəskin tənqidi məqalələrlə iranlıların oyanışına və Məşrutə hərəkatının yaranmasına böyük xidmət etmişdir.

Əbulqasim Lahuti İranın XX əsrdə kommunist ideologiyasını qəbul edib öz ədəbi istedadını “Fəhlə ədəbiyyatı” uğrunda mübarizəyə həsr edən şairlərdən biridir. O, ilk şeirlərini Kəlkütdə fars dilində nəşr olunan «Həblül-mətin» qəzetində dərc etdirmişdir. Lahutinın ədəbi irsinin böyük hissəsini ciddi üslubda yazdığı satirik əsərlər təşkil edir. Onun məşhur şeirlərindən biri “Laylaye-madər” (Ana laylası) adlı bir qitədir ki, Sabirin “Tərpənmə, amandır, bala, qəflətdən ayılma, laylay, bala laylay” şeirindən iqtibasdır:

آمد سحر و موسم کار است، بالام لای،
خواب تو دگر باعث عار است، بالام لای،
لای لای، بالا لای لای
لای لای، بالا لای لای!¹

Səhər açıldı və iş vaxtıdır, balam lay,
Artıq sənin yatmağın ayıbdır, balam lay,
Laylay, bala, laylay,
Laylay, bala, laylay!

Məliküşşüəra Bahar, İrəc Mirzə və Mirzadə Eşqi Məşrutə dövrünün digər satira ustaları hesab olunurlar.

Bu dövr ədəbiyyatından bəhs edərkən Azərbaycan türkcəsiylə yazan kəskin qələmlə və görkəmlə bir şair M.Ə.Möcüz Şəbüstəri haqqında yazmaq zəruridir. Vaxtilə “Molla Nəsrəddin”in Təbriz nömrələrində çıxış edən şairin gözəl və təsiredici şeirlərinin

¹ لاهوتی ابوالقاسم // تهران: روزنامه ی ایران نو، شماره 123، 1328ه.ق.

ümumi ruhu ona dəlalət edir ki, o istər Mirzə Cəlilin bədii irsindən, istərsə də “Molla Nəsrəddin”də əsərlərini dərc etdirmiş digər müəlliflərdən, xüsusilə də M.Ə.Sabirdən yetərinə bəhrələnmiş, lakin bu bəhrələnmə onu təqlidçi, yaxud plagiat bir şairə çevirə bilməmişdir. M.Ə.Möcüz onların əsərlərindən fikir və ideya baxımından faydalanmış, yaradıcı təxəyyülünün qüdrətilə Azərbaycan satirası tarixində bir ulduz kimi parlamışdır.

“Məşrutə dövrünün aparıcı satirik mətbuat orqanları” adlanan birinci fəslin üçüncü yarım fəslinin ikinci bölməsi, adından bəlli olduğu kimi, o dövrün aparıcı satirik mətbuat orqanları barədə məlumat verir.

Əsrin bir neçə görkəmli şəxsiyyətinin təşəbbüsü ilə çıxan “Suri-İsrafil” qəzeti dövrün tanınmış mətbuat orqanlarından biridir. Qəzətdə dərc olunan çoxlu mənsur ədəbi-bədii nümunələr, özəlliklə “Çərən-pərən” adlı kiçik məqalələr dövrünün ictimai-siyasi hadisələrinin mərkəzində duran məsələlərdən bəhs edirdi. Bununla belə, bəzən qəzətdə şeir də dərc olunurdu. “Suri-İsrafil” sərlövhəsində üç şuar dərc etmiş və özünü o üç əsas şuarın təbliğatçısı kimi tanıtmışdır. Bu üç şuar bunlardan ibarət idi: Hürriyyət (Azadlıq), Müsavat (Bərabərlik) və Üxüvvət (Qardaşlıq). İlk nömrənin baş məqaləsində qəzet həmin şuarlara sadıq qalmasını xatırladaraq yazırdı: «... Ümidimiz var ki Məşrutəniyyətin mənasını kamil etməkdə, kəndlilər, zəiflər və kasıbları himayə altına almaqda son nəfəsə qədər sabitqədəm qalıb, öləndək bu müqəddəs niyyətdən əl çəkməyə. Uca səslə deyirik ki, heç bir hədədən qorxumuz yoxdur və hürriyyətsiz, müsavatsız və şərəfsiz bir yaşama əsla inanmırıq».¹

“Suri-İsrafil” ən böyük tirajla, yəni həftədə 24 min nüsxə ilə nəşr olunurdu. Bu qəzet, o qaranlıq günlərdə istibdad evini kökündən yıxmağa qalxıb, zalım şahı böyük qorxuya salmışdı.

Dövrün ən önəmli satirik mətbuat orqanı kimi tanınan “Nəsimi-şimal” qəzetinin ilk nömrəsi 1325-ci il şəban ayının 2-də çıxmışdır (10 sentyabr 1907-ci il). Bu qəzetin təsisçisi, müdiri və baş redaktoru Mirzə Əşrəfəddin Hüseyni Gilanidir.

Çox hissəsini satirik şeirlər təşkil edən bu qəzetin yazı, yəni məqalələr və nəsr bölümü, dərc olunan şeirlərin əksinə olaraq ciddi və nəsihətəddi bir ahəngə malikdir. Bununla belə, Əşrəfəddinin məqalələrində də satiranı görmək mümkündür.

---

¹. صور اسرافيل. سال اول. شماره 1. 30 می 1907.

“Nəsimi-şimal” Məşrutə dövrünün mühüm ictimai, siyasi, mədəni və ədəbi mühitində təsir buraxan ən güclü mətbuat orqanları sırasında yer alır. Qəzet şöhrət və etibar baxımından o dərəcəyə yüksəlmişdi ki, millət onun müdirini qəzetin adı ilə “Nəsimi-şimal” çağırır, çap olmasını səbirsizliklə gözləyirdi.

Milli Şura Məclisinin topa tutulduğu il (1326 h.q./1908) hökumət tərəfindən əncümənlərin fəaliyyəti dayandırılmaqla bərabər, mətbuatın da nəşrinə ciddi maneələr yaradılır. Bu şəraitdə “Nəsimi-şimal”da təqiblərə məruz qalır və nəşrini müvəqqəti olaraq dayandırmağa məcbur olur.

Tehranın mücahidlər tərəfindən fəth edilməsindən sonra, Əşrəfəddin Tehrana köçür və qəzetin nəşrini 1333-cü ildə (1915) yenidən orada bərpa edir.¹

İranda fars və Azərbaycan dillərində nəşr olunan satirik mətbuat orqanlarının ən mühüm və mötəbərləri sırasında yer tutan “Azərbaycan” qəzeti, Məşrutə dövrünün ən mühüm satirik mətbuat orqanlarından biridir. Nəsrə C.Məmmədquluzadə, şeirdə M.Ə.Sabir yaradıcılığından bəhrələnən, dövrünün ilk və ən mühüm karikaturalı satirik mətbuatı kimi tanınan “Azərbaycan” qəzeti “Molla Nəsrəddin” jurnalını nümunə götürmüş, Təbrizin məşhur rəssam və karikatura ustası olan Hüseyn Tahirzadə Behzad kimi məşhur sənətkarın ecazkar qələmindən faydalanmış və bununla da o günə qədər İranda misli görünməyən bir satirik mətbuat orqanının əsası qoyulmuşdur.

Qəzetin təsisçi və direktoru Hacı Mirzə Ağa Buluri, baş redaktoru isə məşhur Mirzə Əliqulu Səfərov idi. “Azərbaycan”ın ilk nömrəsi 1325-ci hicri-qəməri ili, məhərrəm ayının 6-da (19 fevral 1907-ci il) və Təbriz şəhərində çıxmışdır.

Əhməd Kəsrəvi “İran Məşrutəsinin tarixi” əsərində “Azərbaycan” qəzetini o günlərin ən abırlı mətbuatı və “Molla Nəsrəddin”dən sonra ikinci mühüm satirik mətbuat orqanı kimi qiymətləndirir.²

Bölmədə dövrün digər satirik mətbuat orqanları o cümlədən “Həşəratül-ərz” (“Yer üzünün böcəkləri”), “Tulu”, “Bəhlul” və “Kəşkül”dən bəhs edilmişdir. **“Məşrutə dövrü İranın satirik mətbuatına C.Məmmədquluzadənin təsiri”** adlı üç yarımbaşlıqdan ibarət olan ikinci fəslin ilk **“C.Məmmədquluzadə yaradıcılığı və**

---

¹ یوسفی غلامحسین. چشمه روشن. مقاله «شاعر مردم». تهران: انتشارات علمی، 1376، ص 382-394.

² کسروی احمد. تاریخ مشروطه ایران. تهران: نگاه، 1384، ص 283.

“Molla Nəsrəddin” jurnalının İran cəmiyyəti arasındakı mövqeyi” adlanan bölməsində İranın müasir tarixində iki qonşu ölkə yəni Türkiyə və Azərbaycanın müstəsna rolu olduğuna işarə edilərək İranda dərin təsir buraxan ilk Azərbaycan filosofu M.F.Axundzadənin Məşrutə dövrü milli şüurunun formalaşmasında əsas rol oynaması, ədəbi sahədə ortaya qoyduğu fikirləri elmi müstəviyə daşır.

C. Məmmədquluzadənin İran ziyalıları içində tanınıb oxunmasına baxmayaraq, burada geniş şöhrət qazanmasına səbəb, onun “Molla Nəsrəddin” jurnalındakı İran problemləri ilə bağlı dərc etdiyi felyeton və digər janrlarda yazdığı mətləblərlə bağlı idi. O, sələfi M.F.Axundzadə kimi, daim İran məsələsi ilə maraqlanır və İran xalqının azadlıq uğrunda apardığı mübarizəni sevinclə izləyirdi.

İranda ictimai dəyişiklik, fikri oyanış və siyasi tələbatın artması haqqında Məşrutə ilə bağlı aparılan bütün tədqiqatlarda C.Məmmədquluzadənin özü, yaxud da redaktoru olduğu “Molla Nəsrəddin” jurnalının adına işarə olunaraq onun yüksək təsirindən danışılır.

Maarifpərvər ziyalı Cəlil Məmmədquluzadənin cəhalətdən qurtulmaq üçün təhsilə, xüsusilə qadınların təhsil almasına önəm verməsi, eyni zamanda xalqın dilinə qarşı həssas olması, dilini qorumaqla bütün yad təsirlərə sipər ola biləcəyi qənaətində olan fikirləri İran mühiti üçündə xarakterik idi. Ölkədə Azərbaycan türkcəsiylə yazma zərurətinin təqribən unudulduğu zaman C.Məmmədquluzadənin “ana dili” məsələsinə göstərdiyi diqqət, orada da dərin təsir buraxıb, bu dildə gözəl əsərlər yazılmağa başlamışdır. Təbrizdə yüksək tirajla nəşr olunan “Azərbaycan”, “Həşəratü-lərz” və s. bu kimi mətbuat orqanlarındanır.

İkinci fəslin ikinci bölməsi **“Məşrutə dövrü İran və Azərbaycan satirasında ortaq məsələlər”** adlanır. Burada iki millətin keçmişdəki oxşar cəhətləri nəzərə alınaraq satiranın müəyyən bir tarixi şəraitdə hər iki ölkədə ortaya çıxıb, rəvnəq tapması məsələsi araşdırılır.

Məşrutə dövrü Azərbaycanla İran ictimai və siyasi şərait baxımından eyni mövqedə idi. Hər iki ölkə kiçik fərqlərə baxmayaraq, oxşar bir tarixi atmosferdə nəfəs alırdı.

Tarixi şərait baxımından, satiranın xalq arasında rəvnəq tapıb sevincə qarşılandığı dövr istibdadın gücləndiyi, insani dəyərlərin öldüyü və cəmiyyətin oyanışa doğru hərəkət etdiyi bir dövrdür. Ədəbi nəzəriyyələrə görə satiranın inkişaf etməsi müəyyən şəkildə

siyasi qüdrət sturukturu ilə bağlıdır. Qüdrət sahiblərinin məmləkəti despotizmlə idarə edib, xalqı təbii azadlıqlarından məhrum etmələri, ədəbiyyatı açıq-aşkar ifadə tərzindən simvolik danışıq tərzinə sarı yönəldir.

Azərbaycan satirası ilə İran Məşrutə dövrünün satirasının yaranma şəraitinin bənzərliyi, xalqların oxşar ictimai-siyasi vəziyyəti bölüşmələri ortaq mövzuların yaranması zərurətini ortaya qoymuşdur.

Satiranın həm Azərbaycanda, həm İranda cəhəlt məsələsinə qarşı apardığı mübarizəsi və çoxlu digər uğurlarından əlavə, xalqların dilinin inkişafını şərtləndirdiyi üçün də önəm daşıyır. Bütün ədəbi yaradıcılıqların “dil”lə əlaqəli olması faktını nəzərə alsaq, Məşrutə illərində istər İran, istərsə də Azərbaycanda satirik nümunələrin keyfiyyətli və çox olması Azərbaycan və fars dilinin sürətli bir şəkildə güclənib, yeni potensiallar əldə etməsinə sübutdur.

İkinci fəslin **“C.Məmmədquluzadənin Məşrutə dövrü satirik mətbuatına təsir istiqamətləri”** adlı üçüncü yarımbaşlığında ilk dəfə olaraq Məşrutə dövrü İran satirik mətbuat orqanlarının C.Məmmədquluzadə yaradıcılığından aldığı təsir barədə, neçə illik axtarışların bəzi mühüm nəticələri ortaya qoyulmuşdur.

Məşrutə dövrü İranda işiq üzü görün satirik mətbuat orqanlarının ən güclü nümunələrindən biri “Suri-İsrafil” qəzetidir. Qəzetdə M.Ə.Dehxudanın “Çərən-Pərən” adlı silsilə yazıları, ədibin C. Məmmədquluzadənin ədəbi irsini yaxından izləyib, onun sadə, şirin və eyni zamanda, peşəkar və kəskin satirasını fars dilində təqlid etməsindən xəbər verir. “Çərən-pərən”lə Mirzə Cəlilin yazı üslubu arasındakı bənzərliklər, təkcə oxşar mövzularla bitmir. Dehxuda sözünü daha təsirli şəkildə ifadə etmək üçün Mirzə Cəlilin yazı tərzini təqlid edərək sadə və lakonik bir müqəddimə ilə mətləbini ustalıqla Mirzə Cəlil sayağı irəli sürürdü.

Nümunə olaraq göstərək ki, qəzetin ilk nömrəsində Dehxuda məşhur bir fars atalar sözü ilə İranda baş verən bir neçə eybəcərlikləri tənqid etmək niyyətilə, mətləbi sadə və şirin müqəddimə ilə başlayır: «Neçə il Hindistanı gəzib, əbdal və övtad görüb (iki irfani termin. İrfan və elm sahəsində ən böyük mərtəbəyə yüksəlmiş arif, yaxud alimlər.İ.Q)... elmlərdə məharət kəsb etdikdən sonra, böyük bir təcrübəyə nail oldum. Bu təcrübə tiryəki tərək etmənin əlacını tapmaqdan ibarət idi. Bu dəva hər hansı ölkədə tapılırdı, onu kəşf edən şəxsə imtiyazlar və xələtlər verib, adını qəzetlərdə yazar, hörmətlə yad edərdilər, amma nə edim ki, İranda qədir-qiyət bilən

yoxdur!!! Adət insanın ikinci təbiəti sayılır. Elə ki, biri bir işə adət etdi, onu rahatlıqla başından çıxara bilməz. Əlac bundadır ki, xas bir tərtiblə yavaş-yavaş onu azalda, ta ki küllən başından düşsə. İndi mən bütün qeyrətli müsəlman tiryəki qardaşlarıma elan edirəm ki, tiryəki tərək etmək mümkündür...».¹

Sonra da əsl sözünü açıqlayır: «...Məsələn, böyüklər elə ki, millətin fəqir olduqlarını və onların buğda çörəyi yeməyə heç imkanlarının olmadığını başa düşdülər, baxın nə iş gördülər. İlin əvvəl günündə çörəyi xalis buğda unu ilə bişirirlər. İkinci gün hər bir xalvara bir batman arpa, qaradənə, yonca, torpaq və... vururlar. Bəllidir ki, bir xalvar buğda da ki yüz batmandan ibarətdir, bir batman belə şeylər heç bəllənməz!»²

Dehxuda məşhur fars atalar sözü olan “Adəti tərək etmək xəstəlik gətirər!” hikmətinə işarə edərək nəticəyə gəlir ki, heç də belə deyil. Çörəkçilər hər gün qatdıqları şeyləri artırır və xalq sonunda belə düşünür ki, yediyi çörək əvvəldən elə imiş.

Dissertasiyada həm Azərbaycanda, həm də İranda ilk dəfə olaraq Cəlil Məmmədquluzadə sənətinin “Suri-İsrafil”ə təsirindən geniş və ətraflı bəhs edilmişdir.

“Nəsimi-Şimal” Məşrutə dövrünün digər məşhur və təsir dairəsi geniş olan mətbuat orqanıdır. Nisbətdə şeir yaradıcılığına daha çox yer verilsədə, nəsr nümunələrində məzmun və məfkurə baxımından C.Məmmədquluzadə irsindən kifayət qədər bəhrələnilmişdir. Əşrəfəddinin məqalələrində də satiranı görmək olur. Müxtəlif rubrikalar altında dərc olunan bu yazıların bir hissəsinin adı “Molla Nəsrəddin” jurnalının daimi söz başlıqlarını xatırladır: “Əxbari-daxeli” (“Daxili xəbərlər”), “Məktubi-şəhri” (“Şəhər məktubu”), “Elmi-nucum” və s. Bu yazıların əksəriyyəti “Suri-İsrafil” və “Molla Nəsrəddin”də əks olunan məsələ və mövzuların paralel şərhidir.

C.Məmmədquluzadənin “Molla Nəsrəddin” jurnalında dəfələrlə felyeton və başqa ədəbi janrlarda diqqət yetirdiyi mövzulardan biri İranın az sayılı oxucuları arasında dəyərli kitabların gizli qalması və əvəzinə hər bir ədəbi gözəllikdən məhrum olan aşiqanə və mövhumatı təbliğ edən kitabların gündəmdə olmasıdır.³ Əşrəfəddin Gilani bu məsələyə toxunaraq “Elan” başlığı altında

¹. صور اسرافيل. سال اول. شماره 1. 30 می 1907

². صور اسرافيل. سال اول. شماره 1. 30 می 1907

³“Molla Nəsrəddin” jurnalı. 30 iyun 1906- cı il. N 13.

yazdığı bir məqalədə oxuculara belə xəbərdarlıq edirdi: «Əziz və Qəzalı eşqbazlığı və o iki nakam cavanın erkən ölümünü rəvayət edən kitab bu həftə yaxşı şəkildə nəşr olunub. Hamının gözünü işıqlandıracaqdır».¹

C.Məmmədquluzadəni öz səhifələrində təqlid edən və onun kəskin qələmindən təsir alan mətbuat orqanlarından biri də “Azərbaycan” qəzetidir. Biz burada Məşrutə dövrünün bu mühüm qəzetinin azərbaycanlı ədibdən aldığı təsirin bir nümunəsini verməklə kifayətlənirik. Müsəlmanların, xüsusilə, iranlıların ümumi kəsalət və xəbərsizliyə giriftar olması “Molla Nəsrəddin”də simvolik şəkildə onların tiryək çəkməsi şəklinə təsvir olunur ki, bu sırada Marağa şəhərinin məxsusi mövqeyi vardır: “Teleqraf xəbərləri”ndə deyilir: «Marağa: Üç min tiryək çəkən tiryəkin baha olduğuna görə daxili işlər nazirliyinə ərizə verib tiryəkin ucuz olmasını istida edirlər».² “Azərbaycan”da da bu məsələ geniş yer alır. Bəzən tiryəkin Çindən daxil olması xəbər verilir³, bəzən Marağa tiryəkilərinin say cəhətdən tərəqqi etməsi elan edilir, bəzən də Marağanın cavanlar əncüməninin tiryək haqqında çıxardığı mühüm qərardan söz açılır: «Əncüməndə məsrəf olan tiryək, gərək müqəddəs vətən tiryəki olsun və xarici tiryəkdən istifadə olunmasın!».⁴

Üç yarımbaşlıqdan ibarət olan “**M.Ə.Sabir yaradıcılığının Məşrutə dövrü İran satirik mətbuatına təsiri**” adlı üçüncü fəslin “**M.Ə.Sabir və İranın ictimai-siyasi problemləri**” adlanan birinci bölmədə, M.Ə.Sabirin Məşrutə dövrü İran mühütilə tanışlığı, İran xalqının tarixi, mədəniyyəti, məişət və yaşamı haqqında bilgiləri araşdırma obyektidir.

Gənlik illərində İrana səfər edən, xalqın həyat şəraiti ilə yaxından tanış olan M.Ə.Sabir İran tarixi haqqında kifayət qədər məlumata malik idi. Böyük şair Məşrutə inqilabı zamanı özünü İran xalqına yaxın hiss edərək, mücahidlərin zəfərindən sevinir, məğlubiyyətindən kədərlənib pərişan olurdu. Onun yaradıcılığı İranda yaşayan xalqların, xüsusilə, İranın Azərbaycan hissəsində yaşayan azərbaycanlıların Qacarlar istibdadına qarşı oyanıb inqilabi hərəkətlərə başlamasında özünəməxsus və çox mühüm rol oynamışdır.

---

¹ نسیم شمال. شماره چهارشنبه 4 رجب المرجب 1333.

² “Molla Nəsrəddin” jurnalı. 14 iyul 1906-cı il. N 15.

³ “Azərbaycan”. Təbriz. 7 mart 1907-ci il. N 3.

⁴ “Azərbaycan”. Təbriz. 11 oktyabr 1907-ci il. N 17.

M.Ə.Sabirin digər “Molla Nəsrəddinçilər” kimi İran fəhlələrinin Qafqazdakı acınacaqlı vəziyyətini bilavasitə görməsi, şairin bu ölkəyə diqqətini artırır. Şair, “Səttarxana”, “Hə, de görüm, nə oldu bəs?”, “Sən deyən olmayıb hələ”, “İran özümündür”, “Mir Haşım”, “Satıram”, “Bura say”, “Müxbirüs-səltənə”, “Şahnamə”, “Səbəb boynu yoğun oldu” və s. bu kimi şeirlərlə, İranın siyasi, dini və ictimai məsələlərinə mükəmməl şəkildə yanaşmış və ən dürüst və səhvsiz görüşlər ortaya qoyurdu.

Görkəmli şairin milli özünüdərk, sədaqət, vətənpərvərlik məzmunlu, sadə dildə yazılan dərin məzmunlu şeirləri İranda “Molla Nəsrəddin” jurnalı vasitəsilə yayılıb, rəğbətlə oxunur və əzbərlənib dildən-dilə gəzirdi. Nəticədə bu şeirlərin İran xalqına təsirini görəndə siyasi senzura sistemi, qorxuya düşüb “Molla Nəsrəddin”in ölkəyə daxil olmasına ciddi maneələr törətdi.

Sabirin İran inqilabı haqqında dəqiq məlumat və istiqamətverici görüşləri bəzən mübahisə mövzusunda çevrilməmişdir. Böyük tədqiqatçı Yəhya Arıyanpur bütün səbəblərdən əlavə, onun “Hümmət” partiyasının başçılarından sayılan Məşədi Əzizbəyov(1878-1918) kimi şəxslərlə dərin əlaqəsi olmasında görür.¹ Arıyanpur söylədiyi sözün mənbəyini qeyd etməsə də, onun bu ifadələri Ə.Mirəhmədovun “Sabir” adlı monoqrafiyasının 277-ci səhifəsindən tərcümə etməsi məlumdur.

“M.Ə.Sabir və onun İranda əsas davamçısı S.Ə.Gilani: bənzərliklər, fərqlər” adlanan üçüncü fəslin ikinci bölməsində bu iki görkəmli şair arasındakı ədəbi və əxlaqi bənzərliklər və fərqlərdən bəhs edərkən Sabir və Gilani ilə bağlı bəzi vacib suallara cavab axtarılır.

Əgər Dehxuda, C.Məmmədquluzadəni İranda təqlid edən ən məşhur və güclü yazıçı sayılırsa, Hüseyni Gilani də Sabir ədəbi irsi və onun yüksək insani məfkurəsini İranda yayan, şeirlərini tərcümə və iqtibas edən ən tanınmış şairdir.

Həm Əşrəfəddin, həm də Sabir, yaşadıkları cəmiyyət və dövrün ən sadıq, səmimi, sadə, barışmaz xasiyyətli və həqiqəti tələb edən şairlər olmuşlar. Eyni zamanda, onlar müqəddəs İslam dinini dərinləndirən mənimsəmiş, ona əməl etdikləri halda, dindən xalqın geriləməyi üçün istifadə edənlərə qarşı çıxdıkları üçün mürtəce qüvvələr, avam kütlə tərəfindən dinsizliyə ittihamlanaraq, müxtəlif ictimai təzyiqlərə məruz qalmışlar. Onların ikisi də eyni ictimai

1 Arين پور يحيى. از صبا تا نيما(جلد2). جلد دوم. چاپ پنجم. تهران: زوار، 1372، ص 151

təbəqəyə mənsub olub, bu təbəqəyə xas dini və əxlaqi tərbiyə almışlar; həqiqi mənada xalqın öz içindən çıxmış, orta q dərdlər və acıları yaşamış və nəhayət, hər iki şair öz cəfəkeş millətinin səsinə çevrilmişdir.

Sabirin ictimai, siyasi, əxlaqi və dini mövzulara olan baxışı daha dərin, çoxcəhətli və mənalıdır. O, ətrafındakı bütün hadisələri düzgün analiz edərək ən doğru və gerçək ideyaları ortaya qoyur. Dünyagörüşü baxımından Əşrəfəddin Gilani Sabirlə eyni səviyyədə deyil, ondan geridədir. O, bəzi mühüm yeniliklərə inansa da, yaxasını tamamilə Şərqi fanatizmi əlindən qurtara bilməmişdir. Bütün mütərəqqi fikirlərinə baxmayaraq, bəzi mühüm məsələlər haqqında kütlə psixologiyası ilə düşünür, müasir dünyanın əldə etdiyi yeniliklərə qarşı çıxırdı. Məsələn, M.F.Axundzadə, Mirzə ağa Təbrizi, H.Zərdabi, N.Vəzirov, M.Ə.Talıbov və digər ziyalılardan fərqli olaraq, teatrın əhəmiyyətini yaxşı başa düşmüş, bu müasir sənətin İrana daxil olmasından narahat olur və onu “alçaq adamların işi və məscid-minbəri rövşəkdən salan bir məsələ” kimi qiymətləndirirdi.¹ O, bəzi qərbdən gələn ənənələri nəinki bəyənmir, hətta onlara sərt yanaşaraq, ələ salır. Məsələn, saqqalını vuran və qalstuk taxan müsəlman kişilərinə dəfələrlə tənqid edir. «Məşrutəçi şair, səltənəti idarə sisteminə havadardır və şahlar mədhində (Məhəmmədəli şah, Əhməd şah, Rza şah) şeirlər yazır (31 dəfə), bunlardan islah və vəziyyəti yaxşı etmək ümidi vardır!»²

“M.Ə.Sabirin Məşrutə dövrü İran satirik mətbuatına təsirinə dair örnəklər” adlanan üçüncü fəslin üçüncü bölməsində adından məlum olduğu kimi, M.Ə.Sabir yaradıcılığının İran satirik mətbuatına təsiri araşdırılır.

Qeyd etdiyimiz kimi, M.Ə.Sabirin İranda iqtibası, öyrənilməsi, onun düşüncə dünyasını, ictimai-siyasi görüşlərini və əvəzsiz ədəbi yaradıcılığının tanınmasında ən böyük xidmətlər S.Ə.Hüseyni Gilaniyə məxsusdur. Tədqiqatımız nəticəsində Əşrəfəddinin on doqquz şeirinin Sabir yaradıcılığından alındığı bəllidir. Bunların on üçü tərcümə, dördü nəzirə və ikisi iqtibasdır.

Burada Ə.Gilaninin Sabir şeirindən aldığı təsirin mühüm nümunələrini göstərmək istəyirik.

¹ نسیم شمال. شماره پنجمینبه 27 رمضان 1333.

² وارسنه فر افسانه و همکاران. تصویر جامعه در اشعار سیداشرفالدین گیلانی (نسیم شمال) // پژو هشتنامه فرهنگ و ادب. تهران: پاییز 1389.

Sabir:

Bərəkallah sənə!

Sən beləsənmiş, balam, ay bərəkallah sənə!

Fisq imişəmrin təmam, ay bərəkallah sənə!

Doğru imiş, şairin olmaz imiş məzhəbi,

Kafər olurmuş bütün mirzələrin əğləbi.

...Fələkə fələlhəram, ay bərəkallah sənə!¹

(Qeyd: Son misra ərəbcədir: Sənin işin haram və günahdır.)

Ə.Gilani:

بارک الله!

1. اشرف والامقام! آی بارک الله به تو!

شاعر شیرین کلام! آی بارک الله به تو!

2. راستی این شاعران دمدمی مذهبند

دیده شده بیشتر کافر و لامذهبند

3....لیک در ایران یکیست شاعری و کافری

فعلک فعل الحرام، آی بارک الله به تو²

1. Yüksək məqamlı Əşrəf! Ay bərəkallah sənə!

Şirin kəlam şair, Ay bərəkallah sənə!

2. Doğrusu bu şairlər dəmdəmi məzhəbdirlər.

Görünübdür çoxu kafər və laməzhəbdir.

3....Lakin İranda şairliklə kafərlilik birdir.

Fələkə fələlhəram, Ay bərəkallah sənə!

Sabir:

Olmur, olmasın!

Ata:

-Küçədə tullan, ey oğul, sənətin olmur, olmasın!

Sənətə, dərsə, məktəbə rəğbətənin olmur, olmasın!

Oğul:

Kəsbinə getməyə, ata, fürsətin olmur, olmasın!

Gündə bir arvad al, boşa, qeyrətin olmur, olmasın!³

---

¹Sabir Mirzə Ələkbər. Hophopnamə. Ərdəbil: Şeyx Səfi, 1382 şəmsi il. S164.

²گیلانی سیداشرف الدین(نسیم شمال). دیوان کامل نسیم شمال. نوبت دوم. تهران: سعدی، 1389، ص97.

³Sabir Mirzə Ələkbər. Hophopnamə. Ərdəbil: Şeyx Səfi, 1382 şəmsi il. S165.

Ə.Gilani:

Ədəbsiz ata ilə ədəbsiz oğulun danışığı

پدر:

اگر علم و صنعت نداری، به من چه!
به تحصیل رغبت نداری، به من چه!
شعور و ذکاوت نداری به من چه!
ز کس خوف و وحشت نداری، به من چه!

پسر:

تو هم گر مروت نداری، به من چه!
به یزدان اطاعت نداری، به من چه!
به یک زن قناعت نداری، به من چه!
اگر هیچ غیرت نداری، به من چه!¹

Ata:

Əgər elm və sənət yoxundur, mənə nə!
Öyrənməyə həvəs yoxundur, mənə nə!
Şuur və zəka yoxundur, mənə nə!
Birindən qorxu və vəhşət yoxundur, mənə nə!

Oğul:

Sənin də əgər mürüvvət yoxundur, mənə nə!
Allaha itaət yoxundur, mənə nə!
Bir arvada qane olmursan, mənə nə!
Əgər heç qeyrətin yoxsa, mənə nə!

Bir hissəsini qeyd etdiyimiz bu nümunələrdən əlavə, Ə.Gilanınin M.Ə. Sabirdən tərcümə olunmasada, əsas məzmununu Sabirin bitməz mənəvi xəzinəsindən iqtibas etdiyi şeirləri də vardır. “Ana və qız”, “Ay uşaq, dad eləmə, ululu gələr!”, “Şovhəri-mən qövhəri-məxzən mixad” və bir çox şeirlər fikrimizə tutarlı dəlildir. Əşrəfin ədəbi irsinin böyük hissəsinin orijinal motivləri M.Ə.Sabir şeirinin əsas mahiyyətindən qaynaqlanır: kişilərin ailə məsuliyyətlərinə laqeyd olmaları, qadın və qız uşaqlarının təhsil alma zərurəti, pulluların pulları toplayıb ehsan etməmələri, qoca kişilərin bir arvadla kifayətlənməyib kiçik yaşlı qız uşaqları ilə evlənmələri kimi milli faciələr, eyni zamanda yoxsul millətin acınacaqlı həyatından bəhs edən müxtəlif şeirlər hər iki şairin şeir yaradıcılığının əsasını təşkil edir.

Dissertasiya işinin “Nəticə” hissəsində qeyd edilmişdir ki, müasir dövrdə satirik mətbuatın informasiya aləmindəki rolunun

---

گیلانی سیداشرف الدین(نسیم شمال). دیوان کامل نسیم شمال. نوبت دوم. تهران: سعدی، 1389،¹ ص 19.

əhəmiyyətini anlayan İran ziyalıları, Nəsrəddin şah dövrünün şiddətli nəzarət sisteminə baxmayaraq, tənqidi mətbuatın layiqli şəkildə inkişaf etməsi və öz yerini mətbuat orqanları içərisində tapması, möhkəmlənməsi üçün böyük təşəbbüs göstərmişlər. Tədqiqatımızda göstərilən faktlara əsasən, Məşrutə dövrü İranda nəşrə başlayan satirik mətbuat, birbaşa yaxud dolayısı ilə Azərbaycan satira məktəbinin böyük ustaları sayılan C.Məmmədquluzadə və M.Ə.Sabir yaradıcılığının təsiri altında olmuşlar.

Məşrutə dövrünün istər farsdilli, istərsə də Azərbaycan dilli ədəbiyyatı zamanla yasaqlardan qurtulmuş, həmin illərin bir çox hadisələri bədii ədəbiyyatda öz inikasını tapmışdır. Məşrutə dövrünün ədəbiyyatı istər məzmun-forma, istərsə də ideya-sənətkarlıq cəhətdən əvvəlki ənənəvi ədəbiyyatdan fərqlənmişdir. Daha çox dilinin sadəliyi və forma müxtəlifliyi ilə seçilən bu ədəbiyyat birbaşa, bəzən sətiraltı şəkildə azadlıq, bərabərlik, ümumiyyətlə Məşrutə ideyalarına xidmət etmiş, özündən sonra İranda yaranan mütərəqqi ədəbiyyatın formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynamışdır.

Əldə edilən digər nəticə, tədqiqatın ehtiva etdiyi zaman kəsiyində İran və Azərbaycanın ortaq bir ictimai-siyasi şərait yaşaması və satiranın hər iki ölkədə o qədər geniş inkişaf etməsinin həmin şəraitlə əlaqədar olması məsələsidir.

Dissertasiyanın ən mühüm nəticəsi, tədqiqatın əsas predmeti sayılan Məşrutə dövrü İranda nəşrə başlayan üç tanınmış satirik mətbuat orqanının C.Məmmədquluzadə və M.Ə.Sabir yaradıcılığından bəhrələnmə, bədii təsir məsələsini konkret nümunələrlə təsdiq etməsindən ibarətdir. “Nəsimi-şimal”, “Suri-İsrafil” və “Azərbaycan” qəzeti, bəhs olunan üç satirik mətbuat orqanıdır ki, onların bütün nömrələri əldə edilərək araşdırıldıqdan sonra ilk dəfə olaraq dəqiq və geniş şəkildə C.Məmmədquluzadə və M.Ə.Sabir yaradıcılığı ilə müqayisə edilmiş və onların Azərbaycanın maarifpərvər ziyalılarının yaradıcılığından bəhrələnməsi tədqiqat obyektinə çevrilmişdir.

Tədqiqatın əsas məzmunu öz əksini aşağıdakı elmi nəşrlərdə tapmışdır:

1.İran ədəbiyyatında “Molla Nəsrəddin” jurnalının yeri. AMEA Əlyazmalar İnstitutu (Filologiya məsələləri), Nö 3, Bakı: 2012, səh 655-660

2.C.Məmmədquluzadənin “Danabaş kəndinin əhvalatları” əsərində ətraf reallıq. AMEA Şərqşünaslıq institutu, Şərq filologiyası

məsələləri, Bakı: 2012, səh. 588-599

3.Satira və onun Fars klassik ədəbiyyatı tarixindəki durumu. Dil və ədəbiyyat BDU, Beynəlxalq Elmi-nəzəri jurnal, Bakı: 2012, səh. 178-182

4.Müasir Fars ədəbiyyatında satira janrı. AMEA əlyazmalar institutu (Filologiya məsələləri), Bakı: 2012, Nö 6, səh. 508-518

5.Molla Nəsrəddin ədəbi məktəbi və onun İran ədəbiyyatına olan təsiri. “Müasir Şərqsünəşliğin aktual problemləri” (Beynəlxalq Elmi konfransın materialları), AMEA Şərqsünəşliq institutu, Bakı: 1-2 iyun 2011, səh. 121-122

6.The “Mulla Nasraddin” literary school in the mirror of the Iranian literature. Əlfarabi universiteti (Xəbərsi jurnalı), Almatı: Nö 4 (134), 2011, səh. 26-28

7.C.Məmmədquluzadə və M.Ə.Sabirin fars satirik mətbuatının inkişafındakı rolu, Xudafərin jurnalı, Tehran: № 65, Fevral 2010, səh. 10-14

Эбрагим Гасем оглы Гасеми

**РОЛЬ ДЖ.МАМЕДКУЛИЗАДЕ И М.А.САБИРА В
РАЗВИТИИ ИРАНСКОЙ САТИРИЧЕСКОЙ ПРЕССЫ
ПЕРИОДА МЭШРУТЕ**

РЕЗЮМЕ

В диссертации исследовано развитие иранской сатирической прессы и сатирического жанра в иранской литературе эпохи Мешрутэ. В научной работе уделено особое внимание творчеству М.А.Деххуда и С.А.Гилани в газетах «Сури Исрафил» и «Насими-шимал», которые прославились как мастера сатиры современного периода в Иране. Впервые исследовано влияние Дж.Мамедкулизаде и М.А.Сабира на развитие иранской сатирической прессы с конкретными фактами.

В первой главе диссертации, которая называется «Возникновение иранской прессы и его влияние на движение Мэшруте», рассматривается появление разных сатирических изданий в Иране и взаимодействие прессы с революционным движением того времени.

Вторая глава называется «Влияние Дж.Мамедкулизаде на иранскую сатирическую прессу периода Мэшруте». В этой главе научной работы, исследовано влияние творчества известного представителя Азербайджанской литературы критического реализма Дж.Мамедкулизаде на иранскую сатирическую прессу.

В третьей главе диссертации, которая называется «Влияние творчества М.А.Сабира на сатирическую прессу в Иране периода Мэшруте» рассматривается влияние творчества М.А.Сабира на развитие сатирической прессы Ирана того периода.

В заключении диссертации обобщаются основные научные выводы исследования.

**THE INFLUENCES OF J.MAMMADGOLUZADEH AND
M.A.SABIR OVER GROWTH OF IRANIAN HUMOR
MAGAZINE DURING CONSTITUTIONAL
REVOLUTION ERA**

SUMMARY

This thesis is analyzing the topic of humor in Iranian literature during Constitutional Revolution Era and the growth of Iranian humor magazines. The present study is specially considered famous Iranian Humour Nobles e.g “Allameh Ali Akbar Dehkhodā” and “Seyed Ashraf-addin Gazvini(Hoseini or Gilani) and their literal works in the “Sur-e- Esrāfil” and “Nasim-e-shomal” newspapers. Providing precise and decisive paradigms, this study has researched influences of Jalil Mammadguluzadeh and Mirza Alakbar Sabir over Iranian Humor Magazine for the first time.

First part of the thesis, called as “Publishing magazines in Iran and Satirical Press during Constitutional Revolution Era”, has examined emergence of different magazines in Iran and its relevance to Constitutional Revolutionary Movement.

Second section nominated as “the influence of Jalil Mammadguluzadeh over humour magazines of Constitutional Revolution Era”. In this section, the subject of “influences of typical sample of critic-realistic literature of Azarbaijan” e.g Jalil Mammadguluzadeh” over Iranian humour magazines has been studied and explored.

The third part of thesis entitled as “Influences of Mirza Alakbar Sabir’s works over Iranian Humor Magazine during constitutional revolution era”, the role of most famous poets in the growth of Iranian Humour magazine in the preceding era.

Kağız formatı: 60x84 ¹/₁₆
Sayı: 100 nüsxə

AMEA-nın mətbəəsində
çap olunmuşdur

На правах рукописи

Эбрагим Гасем оглы Гасеми

**РОЛЬ ДЖ.МАМЕДКУЛИЗАДЕ И М.А.САБИРА В
РАЗВИТИИ ИРАНСКОЙ САТИРИЧЕСКОЙ ПРЕССЫ
ПЕРИОДА МЭШРУТЕ**

5718.01 – Мировая литература

5716.01 – Азербайджанская литература

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

диссертации на соискание научной степени доктора
философии по филологии